

LISTY
FILOLOGICKÉ
FOLIA
PHILOGICA

138/2015/1–2

ZE STAROČESKÉHO SLOVNÍKU: REKONSTRUKCE STČ. RESPONZE LATINSKÉHO NEOMON V KLARETOVĚ GLOSÁŘI¹

ŠTĚPÁN ŠIMEK (Praha)

V kapitole uvádějící jména zvířat obsahuje Klaretův *Glosář* i latinsko-českou dvojici zapsanou v nejstarším dochovaném rukopise jako *neomon značzie* (KlarGlosA 547).² Jak editorovi Klaretových slovníků,³ tak staročeským lexikografům⁴ se dosud jevilo české slovo jako temné, ať už jde o hláskový sklad, deklinační paradigma, slovtvornou motivaci či význam.

¹ Příspěvek vznikl za podpory projektu č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)*.

² Doklady citujeme a zkratky pramenů používáme v podstatě v souladu s územ *Staročeského slovníku*, viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratky*, Praha 1968. Jedná se především o tyto prameny: KlarGlosA – KLARET, *Glossarius*, rukopis A (dříve zvaný též *slovník Prešpurský*), datovaný do druhé poloviny 14. století, uložen v Kapitulní knihovně v Bratislavě pod signaturou 50, text slovníku se nachází na foliích 186r–203v; KlarGlosB – Klaret, *Glossarius*, rukopis B (dříve zvaný též *slovník Rajhradský*), datovaný do druhé poloviny 14. století, uložen v Moravském zemském archivu v Brně, fond E 6 – Benediktini Rajhrad, sign. Hf 27, text slovníku se nachází na foliích 4r–15v; VodňLact – JAN VODŇANSKÝ, *Lactifer*, Nový Plzeň 1511, opíráme se o exemplář uložený v knihovně Západočeského muzea v Plzni pod signaturou 501 D 001, 296 folií; Vodň – *Kodex vodňanský*, datovaný do doby okolo roku 1410, uložený v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. II F 2, 286 folií.

³ Viz KLARET, *Glossarius*, (vyd.) VÁCLAV FLAJŠHANS, *Klaret a jeho družina*, II: *Texty glosované*, Praha 1928, s. 523.

⁴ Viz *Elektronický slovník staré češtiny*, Praha 2006–, <http://vokabular.ujc.cas.cz>, s. v. *znáčě*; citován stav z 20. 1. 2015.

Osvědčenými postupy, které lze uplatnit při rekonstrukci jednotek neúplně doloženého lexikálního systému, se pokusíme tyto formální i významové nejasnosti osvětlit. Východiskem nám je analýza mimojazykové skutečnosti a jejího jazykového vyjádření latinským ekvivalentem usouvztažněná s jejím pojmovým zpracováním, jež se pravděpodobně promítlo do výběru slootovorného východiska stč. lexému i jeho významového vymezení. Díky tomu jsme na základě systémové analýzy souvztažných lexikálních jednotek a Klaretových specifických slootovorných postupů do jisté míry schopni navrhnout rekonstrukci hláskové formy slova a přiřadit ji k deklinačnímu paradigmatu.

Latinské pojmenování *neomon* neuvádí jen Klaret, ale také slovník *Lactifer* Jana Vodňanského⁵ a bez českého ekvivalentu je ve formě *neumon* známe také z *Kodexu vodňanského*.⁶ Podrobně se jím zabývala již D. Martínková⁷ a rozbořem širokého spektra středověkých i klasických pramenů – z nichž zvláštní důležitost pro naše téma představují práce Isidora ze Sevilly a Tomáše z Cantimpré – dospěla k tomuto závěru: „Ze srovnání textu *Lactiferu* s Isidorovými slovy vyplývá, že záhadný *neomon* je ichneumon, dnes známý pod jménem *Herpestes ichneumon*, v české zoologické terminologii označovaný názvem promyka ichneumon, živočich podobný kuně, žijící v Africe, živící se hady apod.“⁸

Při rozboru pramenů autorka sice zmiňuje přítomnost slova *neomon* právě u Klareta, avšak s poznámkou, že „Klaretův výraz *neomon* – Glosář v. 543, 547 – nesouvisí se slovem, jímž se zabýváme“.⁹ K tomuto závěru vedl D. Martínková pravděpodobně výklad V. Flajšhansu uvedený ve slovníku k jeho edici Klaretových lexikografických děl.¹⁰ Flajšhans zde klade české slovo v podobě „znáčč“, tedy zjevně vztažené ke slovesu *znáti*, o lat. *neomon* soudí, že bylo „patrně spojováno s *gnomon*“. Upozorněme však na Flajšhansovo vědomí nejistoty tohoto výkladu, vyjádřené jednak otazníkem za slovnědruhovou charakteristikou daného hesla, jednak přítomností modální částice.

⁵ Viz VodňLact 289r.

⁶ Viz Vodň 52v.

⁷ DANA MARTÍNKOVÁ, *Neomon*, in: Zprávy Jednoty klasických filologů 9, 1967, s. 1–4.

⁸ Tamtéž, s. 3.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Viz „znáčč nt.? = *neomon* 547 „de bestiis“ (*neomon* patrně spojováno s *gnomon*) neumělé“, VÁCLAV FLAJŠHANS (vyd.), *Klaret a jeho družina*, II, s. 523.

Klaretův staročeský výraz z dané dvojice však není dostatečným argumentem pro to, abychom ho tak rezolutně oddělovali od pojmenování *neomon* u Vodňanského. První důvod, díky němuž se domníváme, že tento výklad není náležitý, poskytuje variantní rukopis *Glosáře* (Klar-GlosB). Zde nacházíme slovo *neomon* jako ekvivalent stč. maskulina *lu-páč* (KlarGlosB v. 543).¹¹ Jedná se o synonymum stč. *očilupáč*, pojmenovávajícího zvíře s výraznými, jakoby vyvalenými očima, hranostaje n. lasičku (?),¹² uvedeného v KlarGlosA za lat. *herminius*. Srovnáme-li podobu promyky *ichneumona*, lasicovité šelmy s výraznými očima, s popisem stč. *očilupáče*, můžeme připustit, že soudobému člověku museli oba živočichové (které navíc znal spíše z obrázků než skutečně) připadat podobní až identičtí.¹³

Druhý argument proti Flajšhansovu výkladu představuje řečtina jako předpokládaný zdrojový jazyk. Je otázka, jaká byla Klaretova znalost řečtiny a jak pravděpodobná je změna iniciální slabiky *gnó-* v *neo-* (třeba jen písarská); domníváme se, že ani jedna z okolností není prokazatelná a pravděpodobná. Daleko spíše jde o až novodobý konstrukt klasicky vzdělaného editora, vytvořený na základě důvěry v dochovanou stč. formu.

Dalším podpůrným argumentem je fakt, že ani významy řeckého *gnómon*,¹⁴ ani středolatinského *gnomon* neukazují na možnou věcnou souvislost s *neomon*.¹⁵

Třetí argument nacházíme ve slovtvorné stránce předpokládaného stč. lexému, údajného deverbativa od základového *znáti*. Užitéj deverbativní přípony *-ě* je totiž ve staré češtině velice řídké,¹⁶ a i přes známou

¹¹ V rukopisu B chybí verše 546–549, proto se k sobě pravděpodobně dostaly ekvivalenty patřící původně do jiných dvojic; za důležité ovšem považujeme, že se tak stalo i proto, že oba výrazy označují velmi podobného živočicha.

¹² Viz *Staročeský slovník*, Praha 1968–2008 (dále StčS), s. v. *očilupáč*.

¹³ Příklon k tomuto názoru lze odvodit i ze zpracování hesla *ichneumon* ve *Slovníku středověké latiny v českých zemích*, Praha 1977– (dále SSL), kde je již doklad z Klaretova *Glosáře* jako variantní podoba hesla uveden, srov. SSL, s. v. *ichneumon*.

¹⁴ Potažmo samotného slovesa *gnórizzein* a jeho derivátů, srov. VÁCLAV PRACH, *Řecko-český slovník*, Praha 1942, s. 118.

¹⁵ Viz SSL, s. v. *gnomon*, ukazující mj. nejen přejetí do latiny nedoprovázené změnou formy, ale i významovou specializaci poněkud vzdálenou pojmenováním živočichů. Nad to je zde konstatováno, že význam sub 2 je spojován se slovem *gnome* (tedy slovem čeledi, jehož stč. responzí by byla čeleď slovesa *znáti*) omylem.

¹⁶ Ve slovnících staré češtiny nacházíme pouhou trojici takových výrazů, a to *nedochódě*, *rōšče* a *tuláčě*, přičemž poslední dvě lexikální jednotky jsou doloženy jen

specifičnost Klaretových slovotvorných postupů,¹⁷ v tomto případě asi nepřilíš pravděpodobné.

Čtvrtý argument se opírá o sémantiku předpokládaného stč. výchoďiska. Při vědomí Klaretova způsobu vytváření neologismů podle výrazného znaku či charakteristického chování nově pojmenovávaného objektu (viz i níže) je nutné položit si otázku, čeho specifického by byl živočich pojmenovaný *znáčě* znalý, resp. jakou speciální znalostí by vynikal.¹⁸

Uvedené důvody umožňují učinit závěr, že i Klaretův *neomon* označuje drobnou lasicovitou šelmu, snad promyku ichneumona.

Přijmeme-li tento závěr jako východisko pro rekonstrukci formy a významu staročeské responze Klaretova *neomona* a víme-li, že jméno živočicha bylo u středověkého slovníkáře často spojováno s živočichovým chováním či výrazným fyziognomickým znakem,¹⁹ pak se vzhledem k textovému charakteru Klaretových slovníků nabízí následující rekonstrukce staročeského slova.

O *ichneumonovi* říká Isidor ze Sevilly následující: „*Ichneumon* se tak řecky nazývá proto, že zápach tohoto zvířete odlišuje otrávená jídla od zdravých. Dracontius o něm říká: „*Suillus* odhalí moc každého jedu.“ Dostal jméno *suillus* podle štetin (*saeta*). Pronásleduje hady. Když zápasí se zmijí, vztyčí ocas, na který zmije soustředí veškerou pozornost, považuje jej za hrozbu. Když se na ocas vši silou vrhne, je takto podvedena a polapena.“²⁰ Důležitou okolností je, že téměř identickými slovy představuje *ichneumona* / *neomona* i Tomáš z Cantimpré,²¹ jehož dílo bylo prokazatelně jedním z Klaretových pramenů: *Neomon Grece voca-*

u Klareta, ale jejich slovotvorné ustrojení a fundace slovesy nejsou hodnoceny bezvýhradně.

¹⁷ Srov. EMANUEL MICHÁLEK, *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*, Praha 1989.

¹⁸ Srov. i další Klaretovy deriváty či kompozita z čeledi slovesa *znáti*: *známohlas*, *znamokrot*, *známost*, *známoták*, *známotářstvo*, *známotna*, *znánie* apod.

¹⁹ Viz KATEŘINA VOLEKOVÁ, *K vybraným jménům ryb v Klaretově Glosáři*, in: *Od slova k modelu jazyka*, (vyd.) PAVLA HERNANDEZOVÁ – BOŽENA BEDNAŘIKOVÁ, Olomouc 2013, s. 10–11. Zde odkazy jak na další odborná díla obecnějšího rázu, tak rekonstrukce nejasných Klaretových slov od B. Ryby či H. Šedinové.

²⁰ ISIDOR ZE SEVILLY, *Etymologiae*, XII,2,36, (ed.) W. M. LINDSAY, Oxford 1911; český překlad ISIDOR ZE SEVILLY, *Etymologiae XII – Etymologie XII*, přel. JANA FUKSOVÁ, Praha 2004, s. 91–92.

²¹ O tom srov. DANA MARTÍNKOVÁ, *Neomon*, s. 2.

*tur bestia, ut Ysidorus dicit, eo quod odore suo et salubria ciborum et venenosa produntur. De quo Dracontius ait: Predicit suillus vim cuiuscumque veneni. Suillus a setis est appellatus, quia setas pro pilis habet in corpore. Hec bestia serpentes persequitur. Que cum adversus aspidem pugnat, caudam erigit, quam aspis maxime observat quasi minantem. Ad quam cum vim suam transfert aspis, deceptus a bestia corripitur.*²²

Za podstatný znak, který podle našeho názoru motivoval Klareta k vytvoření pojmenování, považujeme štetiny podobné prasečím, pokrývající tělo živočicha (*Suillus a setis est appellatus, quia setas pro pilis habet in corpore.*),²³ podnětem tu navíc byla i existence zpodstatnělého adjektiva *suillus*. Při rekonstrukci podoby stč. responze lat. *neomon* se proto zaměříme na pojmenování vztahující se k označení prasete, vepře či svině.

Forma doložená v *Glosáři* se k tomuto okruhu pojmenování na první pohled nehlásí. Přihlédneme-li však ke grafickému úzu písaře rukopisu, řešení nacházíme. Foném *s* je totiž opakovaně zapsán grafem *z*: *ortogra meta kozlík koslík* (KlarGlosA 260); *lotophagus snabdíš / snabdýš*²⁴ *znabdyss* (KlarGlosA 365); *enixa znusilá / znuzilá znusila* (KlarGlosA 1778). Výjimečný není ani zápis skupiny *ň* / *ňá* grafy *na*; ten nejen odpovídá dobovému pravopisu: *conventus sňatek ssnatek* (KlarGlosA 1025); *milvio luňáčč lunaczye* (KlarGlosA 262); *subulcus sviňák swinak* (KlarGlosA 2205), ale zohledňují to i některé další akceptované rekonstrukce českých Klaretových neologismů: *vid lagepus, ohňa* ohna (KlarGlosA 289); *sardius opluňát oplunat; crapandina volňát volnat* (KlarGlosA 158).

Zkombinujeme-li poznatky o pravděpodobném vzniku pojmu na základě nápadného znaku s výsledky analýzy pravopisného úzu písaře, dospíváme k rekonstruované podobě *nt*-kmenového neutra *sňáčč, -ěte*.

²² TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ, *De natura rerum*, IV,79, (ed.) HELMUT BOESE, Berlin – New York 1973.

²³ Srov. též jeho ilustraci v rukopisu Národní knihovny ČR sign. X A 4, fol. 74ra, danou do souvislosti s (poněkud uštěpačnou) Flajšhansovou poznámkou o Tomášovi inspirujícím Klareta spíše obrázky (VÁCLAV FLAJŠHANS [vyd.], *Klaret a jeho družina*, I: *Slovníky veršované*, Praha 1926, s. 91).

²⁴ Před lomítkem uvádíme znění podle Flajšhansovy edice (*Klaret a jeho družina*, I–II), za ním pak odlišná transkripční čtení a rekonstrukce jiných badatelů, a to v podobě, jak byly shromážděny a zveřejněny ve staročeské textové bance, <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>; citován stav z 20. 1. 2015.

Za slovotvorné východisko považujeme substantiva se základem *svin-* (*svině*, *sviňák*²⁵), jež vedla ke vzniku formy **sviňáčě*, *-ěte*. Ta pak podlela specifickému Klaretovu slovotvornému procesu, totiž mechanickému zkrácení kvůli verši; srov. s dalšími výsledky uplatnění téhož postupu, a to klaretismy *přec*, *odřec*, *špal* či *tipa*.²⁶

Podporou této rekonstrukce budiž i responze latinského *neomon*, která se objevuje v již výše zmíněném slovníku o půldruhé století mladším, než je Klaretův *Glosář*: Jan Vodňanský v *Lactiferu* překládá toto lat. slovo jako *sviňáček*. To ukazuje na stejné východisko i stejný způsob myšlení a výkladu neznámé reálie u obou lexikografů.²⁷

Summary

FROM THE OLD CZECH VOCABULARY: KLARET'S NEOMON AND ITS OLD CZECH EQUIVALENT

The article deals with the reconstruction of the form and meaning of the Old Czech equivalent of the Latin term *neomon* preserved in Claret's *Glossarium* in the form *znaczie*. Taking into account its word-forming structure and interpreting orthography of the written form, the form *sňáčě* – Claret's abbreviation of the non-attested noun **sviňáčě* – is discussed.

Keywords: Old Czech; lexicology; lexicography; lexical reconstruction; *hapax legomenon*

ŠTĚPÁN ŠIMEK, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Oddělení vývoje jazyka, Valentinská 1, 116 46, Praha 1, simek@ujc.cas.cz.

²⁵ Třebaže to je doloženo jen ve významu ‚pasák vepřů‘.

²⁶ Viz EMANUEL MICHÁLEK, *Česká slovní zásoba*, s. 17.

²⁷ Děkuji oběma recenzentům / recenzentkám za důkladné přečtení původní verze článku a připomínky, jež vedly k prohloubení analýzy a především k náležitě interpretaci skutečností zachycených latinskými texty.